

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AMERİKA, RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİSKURSLARINDA “VƏTƏNPƏRVƏRLİK” FREYMINİN VERBALLAŞMA YOLLARI

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Firəngiz Şirin qızı Mahmudova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Mayıl Binnət oğlu Əsgərov

filologiya elmləri doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhəbbət Nəcəf qızı Əsədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Gülsüm İsrəfil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlləri struktur dilçilik özünün ciddi formal üsulları və özünəməxsus təsiri ilə yadda qaldı. Bu təsirin, dil elminin tarixində tamamilə yeni hadisə olduğunu söyləmək çətindir, çünki Humboldtun xalqların dilinin və ruhunun ayrılmaz vəhdəti ilə bağlı ideyası artıq 200 ildən çoxdur ki, məlumdur. Lakin, görünür, ayrı-ayrı alimlərin irəli sürdüyü fikirləri və yeni elmi paradıqmaların formalaşmasını aydın şəkildə ayırmaq lazımdır.

Nəzəri ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, koqnitiv dilçilik məsələlərinin başa düşülməsi bir neçə spesifik anlayışı aktuallaşdırıb.

Belə anlayış və terminlər arasında bir qayda olaraq, *konsept*, *standart*, *stereotip*, *etalon*, *mifologiya*, *kulturologiya*, *qəştalt*, *arxetip*, *pretsedent hadisələr* və s. sadalanır. Yeni dilçilik terminləri sırasında *freym* termini mühüm yer tutur. Ayrı-ayrı alimlərin işi ilə bağlı olduğu üçün terminin aktuallaşması özlüyündə az əhəmiyyət kəsb edir. Bu və ya digər terminlə ifadə olunan anlayışın aktuallaşması, dünya alimlərinin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Başqa sözlə, bu gün biz terminlərdən istifadə tezliyi ilə deyil, dilçilərin düşüncəsində adətən bu terminlə əlaqələndirilən dil gerçəkliyi faktlarına artan diqqətlə qarşı-qarşıyıyıq. Freym termininə və elmi təfəkkürdə onunla bağlı olan ekstralinqvistik hadisələrin paradıqmasına gəldikdə isə, onların qeyri-müəyyənliyi mühüm hal kimi görünür. Digər tərəfdən, "freym" anlayışı dünyanın milli dil mənzərəsini və nəticədə *milli mentalitetin* ifadəsi ilə müəyyən edilən etnopsixolinqvistik fenomenin strukturunu təyin edən baza konseptlərinin sistemləşdirilməsini nəzərdə tutur. Əlbəttə ki, belə ümumi konseptlərdən biri də "doğma torpağa, doğma mədəniyyətə münasibət"dir.

Doğma torpağa münasibət fenomeni "vətənpərvərlik" anlayışının strukturunda daha aydın təqdim edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, istər anlayışın özü, istərsə də beynəlmiləlçilik ifadə edən və latın dilindəki *patria* kəliməsindən yaranan müvafiq leksik vahid də öz məzmununu ayrılıqda deyil, müəyyən leksem və anlayışlar sistemində reallaşdırır. Buna görə də, "vətənpərvərlik" anlayışı,

məsələn, “millətçilik” və “ nasizm” kimi yaxın anlayışlarla kəşişməli olur. Bu anlayışların əlaqəsi haqqındakı adi təsəvvürlər ilkin olaraq vətənpərvərliyi müsbət hadisə ilə əlaqələndirir, ikincisi konnotativ səviyyədə ambivalentliyi müəyyənləşdirə bilir, üçüncüsü isə birmənalı şəkildə mənfidir”¹

“Vətənpərvərlik” freymi müasir koqnitiv dilçilikdə az tədqiq edilmişdir. Daha intensiv koqnitiv problematika XX əsrin ikinci yarısında ABŞ-da və Qərbi Avropada işlənib hazırlanmışdır. Burada ilk növbədə ingilis-amerika koqnitiv dilçiliyinin nümayəndələri olan C.Lakoff, M.Minskiy, Ç.Filmor, E.Makkormak, U.L.Çeyf, Y.Xintikka, J.Fokonye, C.Miller, C.Anderson, D.Laqtfut, M.Conson, R.Şepard, D.Harman, C.Rid və s. kimi alimlərin əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Rusiyada koqnitiv problematika, E.C.Kubryakova, Y.S.Stepanov, V.Z.Demyankov, İ.A.Sternin, Z.D.Popova, N.N. Boldırev, A.A.Zalevsкая, V.V.Krasnix, V.A.Maslova, N.A. Kulçitskayanın işləri ilə yanaşı təqdim edilmişdir. Əgər daha böyük zaman kəsiyində koqnitiv konseptlərin formalaşmasından danışılarsa, o zaman mütləq qeyd edilməlidir ki, fundamental koqnitiv dilçilik anlayışının “konsept” kimi müasir izahı rus filosofu S.A.Askoldovun əsərlərindədir. Azərbaycanda isə, bu Ə.Ə. Rəcəbli, F.Y.Veysəlli, A.A.Abdullayev, M.B.Əsgərov, A.Y.Məmmədov kimi dilçilərin əsərlərində təqdim edilmişdir. Qeyd edək ki, “vətənpərvərlik” freymi Amerika, rus və Azərbaycan diskurslarının materiallarında ümumilikdə tədqiq olunmayıb. Bu halda yalnız bütövlükdə koqnitiv problematikanın işlənib hazırlanma dərəcəsiindən danışmaq olar. Bu son dərəcə vacibdir, çünki bu freym, təkcə dildə mədəni ənənəni əks etdirmir, həm də ABŞ, Rusiya və Azərbaycanda “vətənpərvərlik” diskursunun inkişaf strategiyası haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir. Yuxarıda qeyd olunanların hamısı tədqiqat mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini ABŞ, Rusiya və Azərbaycan vətənpərvərlik diskursu təşkil edir.

¹ Dunbar, G. Towards a cognitive analysis of polysemy, ambiguity, and vagueness // Cognitive Linguistics, – 2001. vol.12. issue 1, – p.12.

Tədqiqatın predmeti isə, Amerika, rus və Azərbaycan diskurslarında “vətənpərvərlik” freyminin strukturunun və məzmununun tədqiqidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi, Amerika, rus və Azərbaycan diskurslarında «vətənpərvərlik» freyminin xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləməyə imkan verən verbal konfiqurasiyaların struktur-semantik tiplərinin müəyyənləşdirilməsi, təsvir edilməsi və sistemləşdirilməsidir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələr** müəyyənləşdirilmişdir:

1. Amerika, rus və Azərbaycan diskurslarında «vətənpərvərlik» freyminin öyrənilməsinin nəzəri ilkin şərtlərini və prinsiplərini müəyyən etmək;
2. Amerika (ABŞ), rus və Azərbaycan mənbələrinin materiallarında "vətənpərvərlik" freyminin strukturlaşdırılması elementlərini aşkar etmək;
3. Göstərilən diskurslar üçün müvafiq «vətənpərvərlik» freyminin verbal tiplərini müəyyən etmək;
4. Aşkar edilən konfiqurasiya tiplərini sistemləşdirmək;
5. Tədqiqatın nəzəri nəticələrini ümumiləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində təsviri, distributiv, komponent təhlili və transformasiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. Freym koqnitiv dilçiliyin diqqət mərkəzində olan və yaranmış ənənəyə zidd olaraq, konseptlə deyil, konseptosferlə də bağlı olan hadisələr arasında aralıq mövqe tutur.
2. Mətn səviyyəsində öyrənilən freym və qeyri-verbal komponentlər yalnız verbal səviyyədə təqdim olunur. Bu səbəbdən də freym təhlili istinadlar deyil, təqdimat üsullarının tədqiqi əsasında qurulur, çünki mətndə verbal vasitələr qeyri-verbal vasitələrə real olaraq uyğun ola bilməz.
3. "Vətənpərvərlik" freymi Amerika, rus və Azərbaycan mentallığının strukturunda müstəsna yer tutur və hər üç mədəniyyətdə müstəqil diskurs yaradır.

4. Bu freymin xarakterik xüsusiyyəti onun ideoloji baxımdan müxtəlif tərkibli olmasıdır. Dillərdə “vətənpərvərlik”, “millətçilik”, “nasizm”, “ırqçılıq”, “faşizm” anlayışları fərqli olduğu kimi, tarixi-mədəni motivlərdən asılı olaraq müvafiq diskurslar da fərqləndirilir ki, bunun da nəticəsində həm “vətənpərvərlik” freymi, həm də onun yaratdığı diskurs xüsusi pafos və üslub qazanır. Beləliklə, rus vətənpərvərlik diskursunda bu gün də böyük dövlətçilik notaları eşidilir, Amerika diskursu Qərbi sivilizasiyasının üstünlük təşkil etdiyini, Azərbaycan isə – öz müqəddəratını təyin etmə, müstəqillik və ərazi bütövlüyü həsrətini bürüzə verir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi hər şeydən əvvəl indiyə kimi az tədqiq olunan diskursun, dilçilik, siyasi, fəlsəfi, sosioloji və etnopsixoloji dəyərə malik mədəni və kulturoloji materialların təhlilə cəlb edilməsindən və aktualaşdırılmasından ibarətdir. Bu tədqiqatda «vətənpərvərlik» freyminin verballaşma üsulları göstərilən dil və diskursların materiallarında müqayisə edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müasir dilçiliyin freym diskursunun təhlili, “vətənpərvərlik” freyminin təqdim edildiyi verbal strukturların təsviri və sistemləşdirilməsi, müəyyən edilmiş modellərdə aşkar edilən oxşarlıqların və fərqlərin nəzəri interpretasiyası, tədqiqatın nəticələrinin sistemləşdirilməsi və qısa nəticələrin formalaşdırılması ilə bağlıdır.

Tədqiqatın praktiki dəyəri ondan ibarətdir ki, həm onun materiallarından, həm də nəticələrindən gələcəkdə eynitipli tədqiqatlarda, eləcə də Azərbaycanın ali məktəblərində tədris olunan semantika, semasiologiya və onomasiologiya, koqnitiv dilçilik və diskurs təhlili üzrə kursların təşkilatı zamanı istifadə oluna bilər. Aparılan tədqiqatın nəticələri, həmçinin kulturoloji, etnopsixoloji və fəlsəfi problemlərə toxunan daha geniş səpkili işlər üçün də faydalı ola bilər.

Tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin ayrı-ayrı məqamları və əldə olunmuş nəticələri həm respublika daxilində, həm də respublika xaricində keçirilən beynəlxalq konfranslarda məruzə edilmiş, habelə müxtəlif jurnallarda çap olunmuş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 7 səhifə, I fəsil 40 səhifə, II fəsil 34 səhifə, III fəsil 44 səhifə, Nəticə 4 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 12 səhifə. Ümumi həcmi 144 səhifə – 226, 597 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi göstərilir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metod və üsulları müəyyənləşdirilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh olunur, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar qeyd olunur, işin aprobeiası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslində **“Freymlərin ümumi konsepsiyası diskursun təşkilinin koqnitiv modelləri kimi”** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. **Birinci fəslin birinci yarımfəslində “Dilçilikdə “freym” anlayışı”** adlanır. Qeyd olunur ki, *«freym»* termini müasir dilçilikdə çox geniş yayılmış terminlərdəndir. “Konsept”, “stereotip”, “standart”, “arxetip”, “kulturologiya” və bir sıra başqa anlayışlarla yanaşı, *freym* terminindən sonra gələn konsept əsasən koqnitivistlərin “dünyagörüşü”nü müəyyənləşdirir. Bir çox hallarda «freym» və «konsept» anlayışları bir-birinə yaxın anlayışlar hesab edilir, hətta birinin digəri ilə əvəzlənməsi hallarına da rast gəlinir. Doğrudur, fikir birliyi heç də həmişə üst-üstə düşmədiyi üçün bəzən onlar cins-növ kimi münasibətlərdə bir-biri ilə əlaqədə olan anlayışlar kimi nəzərdən keçirilir.²

Freym strukturunda müxtəlif komponentləri ayırd etmək olar və onların hər biri bu tip hadisələrin qavranılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Freymnin mahiyyətini müəyyən edən üç məqamı

²Карасик, В.И. Модельная личность как лингвокультурный концепт // Материалы III Международной конференции «Филология и культура», – Тамбов: – ч.2. – 2001, – s.100

və ya üç konstantı ayırmaq mümkündür. Birincisi, təklif olunan məlumatın adresat tərəfindən adekvat qavranılması üçün adresantın istifadə etdiyi vasitələrin arsenalı ilə, ikincisi ünsiyyətin perspektivi və dialoqun inkişaf etdirilməsinin mümkün variantları ilə, üçüncüsü bilavasitə təfəkkür və davranış stereotipləri ilə bağlıdır.

Freymin mahiyyətini dərk etməyə bu cür yanaşma dil və nitq hadisələrini də fərqləndirməyə imkan verir.

Freymin sərhədinin dil səviyyəsində müəyyən edilməsi, ilk növbədə, paralingvistik elementləri istisna edir. Faktiki linqvistik vasitələrə gəldikdə isə, onlar tamamilə qanunauyğun və proqnozlaşdırıla bilər.

Digər mühüm bir cəhət ondan ibarətdir ki, invariant bir hadisə kimi freymin hədudlarına gəlincə, freymin sistemli xarakter daşıyır. Başqa sözlə, freymin linqvistik hadisə kimi həm mənanın bütün ifadə vasitələrini özündə ehtiva edir, həm də bu vasitələr dilin bütün sistemini əhatə etdir.

Freymi anlamaq üçün ikinci yanaşmada inkişaf strategiyası onun ən vacib göstəricisi kimi çıxış edir. Başqa sözlə, freymin linqvistik, invariant struktur olduğu üçün onun fraqmentlərinin hamısı prinsipə proqnozlaşdırıla bilər. Kommunikativ vəziyyət freymin strukturuna ciddi şəkildə uyğun gəlir və inkişaf edir. Digər məsələ isə ondan ibarətdir ki, nitqdə, ünsiyyət zamanı freymin bütün elementləri və ya tərkib hissələrinin heç də hamısı tələb oluna bilməz. Burada istifadə olunan vasitələrə qənaət tələbindən, pragmatikanın yalnız əsas qaydalarından biri işləyir. «*Maksimum ünsiyyət effekti əldə olunduğu təqdirdə nitq təcrübəsi əlavə vasitələrin cəlb edilməsini kənarlaşdırır*»³.

Freymin strukturunu anlamaq üçün birinci yanaşmadan fərqli olaraq, ikinci yanaşma tamamilə uzualdır ki, bu da onun inkişafını tamamilə proqnozlaşdırıla bilər. Öz növbəsində, proqnozlaşdırıla bilmə gözləntiləri aktuallaşdırır. Beləliklə, freymin bu

³ Вежбицкая, А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / А.Вежбицкая. – Москва: Языки славянской культуры, – 2001. – s.27.

haldə mədəni və ya tarixi-mədəni baxımdan şərtləşdirilmiş hadisə kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, freym, müəyyən mental çərçivə kimi, bu "mövzu" ilə bağlı, tipik kommunikativ vəziyyətlərlə əlaqəli olan, assosiasiyalar səviyyəsində bütün vasitələri özündə ehtiva edir. Lakin problemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, freym nəinki verbal, həm də qeyri-verbal vasitələri mental və dil səviyyəsində əhatə edir. Məsələn, əgər freym müəyyən jestlər toplusu ilə əlaqələndirilsə, bu jestlərin özü mental xarakter daşıya bilməz. Mental səviyyədə linqvistik vasitələrlə – sözlər, frazeoloji və paremioloji vahidlərlə əlaqələndirilən jestlərin və hər hansı digər hərəkətlərin təsvirləri mental xarakter daşıyır. Beləliklə, freym sırf mental fenomen kimi strukturlaşdırılır və biz də verballaşmanın xarakterindən asılı olaraq bu barədə mühakimə yürüdürük. Məhz buna görə də freym təbii dillə əlaqəlidir və bundan başqa dünyanın milli-dil mənzərəsinin strukturlaşmasında fəal iştirak edir.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə «Freym konseptin xüsusi struktur-məzmunlu növü kimi» adlanır. Burada yarım fəsildə müasir dilçiliyin koqnitiv diskursunda «freym» anlayışının «konsept» anlayışı ilə əlaqəli olduğu göstərilir. Hesab olunur ki, hazırda geniş istifadə olunan konseptin bu yeni anlayışı ötən əsrin əvvəllərində yaşamış rus filosofu S.A. Askoldovun əsərlərinə təsadüf edir. S.A. Askoldov qeyd edir ki, *«konseptlərin mahiyyəti alimləri çoxdan maraqlandırır, lakin nədənsə bu məsələ açıq olaraq qalmaqdadır»*⁴. Konsept özündə anlayışın məzmununu ifadə edir. Əgər bu, həqiqətən də belədirsə, konseptdə bizim üçün qaranlıq heç nə olmamalıdır. Anlayışın məzmunu və ya konsept, vahid məntiqi sinifdə birləşən əşyaların zəruri əlamətlərindən ibarətdir. Məhz buna görə anlayış məntiqi kateqoriyadır. S.A. Askoldov qeyd edir ki, konsept orta əsrlər terminologiyasında «universallığa» uyğun gəlir. Ə.Ə. Rəcəbli isə anlayış və konseptin izahını belə verir: *“Понятие” obyektin qavranılan mühüm əlamətlərinin məcmusudursa, “konsept” – milli-spesifik daşıyan mental qurumdur, onun məzmun planı verilən*

⁴ Аскольдов, С.А. Концепт и слово // – Ленинград: Русская речь. Новая серия, – 1928. № 2, – с. 28.

obyekt haqqında biliklərin bütün məcmu, ifadə planı isə dil vasitələrinin (leksik, frazeoloji, paremioloji və s.) toplusudur”.⁵

Konsept və anlayış terminlərindən kimin və necə istifadə etməsindən asılı olmayaraq onlar bir-biri ilə əlaqəlidir. Bundan başqa, konsept və konseptual məzmunu dair müasir diskursu xarakterizə edən bütün paradigmanın şərtləri müvafiqdir. Sözün və konseptin fərqləndirilməsi də problemlidir. İlk baxışdan bu sahədə hər şeyin aydın olduğu görünə bilər, lakin problemin mahiyyətinə dərinlən nüfuz etdikdə bir çox yanlışlıqlar üzə çıxır. Məsələn, bu və ya digər konseptlərdən danışarkən, biz onları sözlər adlandırırıq, buna görə də şüurumuzda konseptlər leksemlərlə əlaqələndirilir. Hər ikisi mental xarakter daşıyır. Burada F.de Sossyürün dili bütünlüklə mental fenomen hesab etməsi faktını xatırlamaq da faydalı olardı. Xatırladığımız kimi işarənin strukturundan danışarkən və ifadə edənle ifadə ediləni ayırarkən F.de Sossyür göstərmişdir ki, «*ifadə edən də, ifadə edilən də ideal varlıqlardır*». Bununla yanaşı o, əlbəttə ki, «*ifadə edənə nisbətə ifadə edilənin daha ideal xarakter daşdığı*»⁶ əlavə etmişdir.

Məsələ ondadır ki, F. de Sossyür üçün sözün forması səs sırası deyil, səs sırasının və ya səs kompleksinin akustik obrazıdır. Deməli, dildəki forma da ideal xarakter daşıyır. F.de Sossyür nəzəriyyəsinin bu müddəası ilə razılaşmaq da olar, razılaşmamaqda. Məlum olduğu kimi, rus dilçilərindən, məsələn, V. V. Vinqradov, S. D. Katsnelson və başqaları dilin tamamilə ideal xarakterini qəbul etmirdilər. Sovet dövründə bu imtina xüsusilə xarakterik idi, bu da tamamilə aydın və ideoloji mülahizələrlə izah olunurdu.

Bizim üçün bu cür ifadə hətta dildə deyil, nitqdə təzahür etsə də, sözün formasının maddi cəhətdən ifadə olunması vacibdir. Nitqdə də olsa, söz empirik şəkildə təqdim olunur.

Azərbaycan dilçiliyində sözün kateqorik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması da yer alır. Məsələn, Azərbaycan dilçisi Q. Mirzəyev hesab edir ki, *xəbər vermək, arzu etmək, iş görmək* və s. kimi söz birləşmələri söz birləşməsi deyil, sözlərdir. Bununla da o,

⁵ Rəcəbli, Ə.Ə. Koqnitiv dilçilik. / Ə.Rəcəbli. Elm və təhsil. –Bakı: – 2021. – s.75.

⁶ Молотков, А.И. Основы фразеологии русского языка / А.И.Молотков. – Москва: Наука, – 1977. – s.99.

semantik uyğunluq amilindən çıxış edir. Məsələn, *xəbər vermək xəbərləməklə, arzu etmək-arzulamaqla, iş görmək-işləməklə*⁷ eynidir. Bununla bağlı aşağıdakıları qeyd etmək olar. Göstərilən söz birləşmələri adi müstəqil söz birləşmələrindən dayanıqlığı ilə fərqlənir, bu da əlbəttə ki, komponentlərin yüksək dərəcədə semantik birləşməsi ilə əsaslandırılır. Lakin frazeoloqlarında öncə hesab etdiyi kimi leksikləşmə burada da müşahidə olunmur. Bunu Q. Mirzəyevin özü də hiss edir, ona görə də onları frazeologiyaya aid etmir. Mahiyyət ondan ibarətdir ki, bu söz birləşmələrinin komponentləri semantik müstəqilliyi qoruyub saxlayır.

Birinci fəslin üçüncü yarım fəsli «Freym diskursun təşkiledici komponenti kimi» adlanır. Bu yarım fəsildə qeyd edilir ki, müasir mədəniyyətin, xüsusilə də kütləvi kommunikasiyalar sahəsinin inkişafı ilə diskursların sərhədlərini müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Müasir sivil cəmiyyət üçün aktual olan hər hansı bir diskursa aid çoxlu misallar çəkmək olar ki, bu da bizə onlar haqqında təsəvvürlərimizin nisbiliyini və şərtiliyini anlamağa imkan verəcəkdir. Əgər siyasi diskursdan danışılırsa, o zaman burada *“ideologiya”, “hakimiyyət”, “vətənpərvərlik”, “ictimai diferensiasiya” və “gender amili” kimi konseptlər geniş şəkildə özünü göstərir*. *Bu konseptlərin üstünlük təşkil etməsi təbiidir və aydındır, çünki, onlar cəmiyyətdəki müxtəlif prosesləri əks etdirir və bir-biri ilə əlaqəlidir. Məsələn, ideologiya, sosial diferensiallaşmanın əsas konsepti olan vətənpərvərliklə sıx bağlıdır”*.⁸

Vətənpərvərlik diskursu göstərilən yanaşmada istisnalıq təşkil etmir. «Vətənə məhəbbət» vətənin özü kimi qədim anlayışdır. Ona görə də tarixən formalaşmış vətənpərvərlik diskursundan danışmaq tamamilə qanunayğundur. Əlbəttə, problemi istənilən kimi ifadə etmək olar, belə ki, müxtəlif aspektlərdə dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, kulturologiya, fəlsəfə, tarix və digər istiqamətlər aktualıq kəsb edəcəkdir. Belə olan halda vətənpərvərlik diskursunun növü və

⁷Mirzəyev, H. Azərbaycan dilində feil / H.Mirzəyev. – Bakı: Maarif, – 1986. – s.20.

⁸ Mammadov, A. Metaphors in the American and Russian political discourse // RASK, – 2010. № 31. – s.75.

müvafiq diskursiv təcrübənin inkişaf mərhələləri, daha doğrusu diskurslar haqqında formasiyalar kimi danışmaq lazım gələcəkdir.

Bununla bağlı bir xüsusiyyəti də qeyd etmək lazımdır. Bu ondan ibarətdir ki, nisbətən ciddi təşkilat kimi istənilən diskurs və ya diskursiv praktika qeyd olunan diskurs anlayışı üçün müvafiq və prioritet anlayışlar sistemi üzərində qurulur. Məsələn, vətənpərvərlik diskursunun prioritet anlayışı "vətənpərvərlik" konseptidir ki, bu da tamamilə qanunauyğundur. Azərbaycan vətənpərvərliyinin diskursundan və vətənpərvərlik freymindən danışarkən bir tərəfdən pantürkizm amilini, digər tərəfdən isə Osmanlı-Azərbaycan birliyini, və ya simbioz (birgə yaşama) amilini mütləq nəzərə almaq lazımdır. Əslində, Azərbaycan vətənpərvərliyinin mənbəyi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ideya baxımından formalaşmış millətçilər idi. Bu baxımdan ötən əsrin əvvəllərində vətənpərvərlik mövzusunda diskurs təşkil edən müxtəlif mətnlər maraq doğurur. Bu qəbildən olan ən mühüm mətnlərdən biri də M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami"⁹ kitabıdır. Bu kitab bir çox cəhətdən maraqlıdır, amma bizi ilk növbədə Azərbaycan vətənpərvərliyinin problemləri maraqlandırır. Bu baxımdan kitabın adı daha önəmlidir. Burada iki fakta diqqət yetirmək vacibdir. Birincisi, təyinatın özünün, yəni, *Azərbaycan* adının istifadəsidir. İkincisi, Nizaminin Azərbaycan şairi elan edilməsi artıq adın özündədir.

Bildiyiniz kimi, Nizami ilə bağlı mübahisələr bu günə qədər də davam etməkdədir. Azərbaycanlılar tamamilə qanuni şəkildə böyük şairi azərbaycanlı və Azərbaycan şairi hesab edirlər. Farslar isə onun əsərlərinin dilinə əsaslanaraq Nizamini fars şairi kimi təqdim edirlər. M.Ə.Rəsulzadə kitabın ön sözündə belə yazır: "*Bu kəramətli türbə*"nin bütün Şərqi olduğu qədər Azərbaycanın da başını ucaldan böyük bir şairin əbədi yatağı olduğunu bilənlərin sayı azdı. Bu şairin eyni zamanda böyük Azərbaycan şairi olduğunu isə bilən bəlkə də heç yoxdur. Milli oyanış dövrünə daxil olan yeni Azərbaycan da Nizamini layiqincə mənimsəmək üçün yetişməmiş və

⁹ Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1991. – 232 s.

farsca yazmış olduğunu nəzərə alaraq onun haqqında düşünməyi milli vəzifələrdən xaric, sonrakı işlərdən saymışdır".¹⁰

Bu faktın özü təkcə böyük Azərbaycan şairinin yaradıcılığını deyil, həm də bir çox problemləri Azərbaycan vətənpərvərliyi aspektində dərk etməyə imkan verir.

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində "vətənpərvərlik" freymi tamamilə fərqli ideologiyaları həyata keçirən müxtəlif mətnlərin təhlilini nəzərdə tutur. "Vətənpərvərlik" konsepti özlüyündə "vətən sevgisini" ən mücərrəd şəkildə ifadə etdiyi üçün heç nə demir. Konkret olaraq, "Vətənə məhəbbət" dedikdə başa düşülməli olan şey yalnız diskursiv praktikada reallaşır. Beləliklə, dil və mental vahid kimi freym konseptlə müqayisədə daha konkret xarakter daşıyır. Bundan başqa, konsept yalnız diskursiv təcrübəyə təkan verir, freym isə onu konkret olaraq təşkil edir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə «Vətənpərvərlik» freymi Amerika diskursunda milli eyniləşdirmənin əsası kimi» adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. **İkinci fəslin birinci yarımfəslə «Tanınmış şəxslərin açıqlamalarında «vətənpərvərlik» konseptin koqnitiv xüsusiyyətlərinin təhlili» adlanır.**

Bu yarımfəsildə təhlil Erik Sassın «History of the United States» (Amerika Birləşmiş Ştatlarının tarixi) kitabına daxil olan və amerikalıları çox dəqiq xarakterizə edən epiqrafların şərhə əsasında. Başqa sözlə, bu epiqraflar təsadüfi verilmir, məhz ona görə verilir ki, həm amerikalılar, kitabın müəllifi və həm də oxucuları bu təxminlərin doğruluğuna inanırlar. Məsələn, birinci epiqraf O. fon Bismarkdan götürülmüşdür: «*There is Providence that protects idiots, drunkards, children and the United States of America*»¹¹. Bu fikirdə yumorun olmasına baxmayaraq, kifayət qədər ciddidir. Bundan başqa, həqiqətdə mənfi də olsa, eksplisit səviyyədə müsbət konnotasiyaya malikdir. Bismark sözün tam mənası ilə deyir ki, İlahi qüvvə səfəhləri, içki düşkünlərini, uşaqları və Birləşmiş Ştatları qoruyur. Konnotasiya anlayışı istifadə və ya qeyd olunan

¹⁰ Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1991, – s.30.

¹¹ Sass, E. History of the United States. Mental floss / E. Sass. – New York: Harper Collins Publishers, – 2010. –s.1.

konseptlərin paradiqmasını yaradır. Lakin bu konseptlərin heç biri təsadüfi deyil, birlikdə onlar bir koqnitiv əlaməti aktuallaşdırır – bu "ağılsızlıq", "şüursuzluq", "dəlilik"dir. Özlüyündə bu konseptlər eyni mənalı hesab edilə bilməz, amma "dəlilik" konsepsiyası onları birləşdirir. Dörd konseptin hamısının paradiqma çərçivəsində bərabərhüquqlu olması ilə səciyyələnməsinə baxmayaraq, onları fərqləndirmək lazımdır, çünki frazada gizli müqayisə təqdim olunur. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatları həqiqətən müqayisənin predmeti, səfehələr, içki düşkünləri və uşaqlar isə müqayisənin obyektini hesab olunur. Başqa sözlə, burada implisit (gizli) səviyyədə ABŞ, səfehələr, içki düşkünləri və uşaqlarla müqayisə edilir və faktiki olaraq eyniləşdirilir. Üç müqayisə obyektindən ikisi kəskin şəkildə mənfə, biri isə birmənalı olaraq müsbət konnotasiya ilə xarakterizə olunur. Bununla yanaşı «uşaqlar» konseptinin müsbət konnotasiyasına həmçinin bir şübhəli əlamət, məhz «mərhəmət» daxildir, kifayət qədər ağıllı olmadıqları üçün uşaqlara münasibətdə nəzərdə tutulur. Beləliklə, birmənalı şəkildə müsbət "uşaqlar" konseptində həmçinin mənfə koqnitiv əlamət aşkar edilir.

U. Çörçilldən olan növbəti epiqrafda amerikalı üçün özünü düşünmə iftixar vericidir, milli qürur hissi aşılayır, lakin konnotasiya baxımından bir o qədər də paradoksaldır, ironikdir və komik çalara malikdir. U. Çörçill belə demişdir: «*You can always count on Americans to do the right thing...after they've tried everything else*»¹².

U. Çörçill sanki amerikalılara gülür və hətta onları ağılsızlıqda günahlandırır, lakin əslində onların milli mənliliyini lağa qoyur.

Pafoslu fikir diskursiv şəkildə ifadə edilir: "*Siz amerikalıların hər şeyi doğru edəcəyinə həmişə arxalana bilərsiniz.*" Kontekstdə, onların düzgün hərəkət etməyə qədər bütün variantlardan istifadə etdiklərini göstərmək, o qədər də vacib deyil. Bu, əlbəttə ki, gülməlidir, amma epiqraf ona görə verilmir ki, amerikalıların bütün yanlış variantları sınaqmalı olduqlarını insanlar bilsinlər. Çörçill sanki amerikalıların ağılsız olduğunu söyləyir. Ancaq bu, sadəcə üslubi bir

¹² Sass, E. History of the United States. Mental floss / E. Sass. – New York: Harper Collins Publishers, – 2010. – s.1.

vasitədir. Əslində Çörçill iddia edir ki, amerikalılar həmişə *doğru olanı edirlər*. Kontekstin təhlili göstərir ki, burada “vətənpərvərlik” freyminin əsas nüvəsi *doğru olanı etmək* deyil, məhz *həmişədir*. Beləliklə, Amerika özünüdərkinin və vətənpərvərlik ifadəsinin digər əsas anlayışı “*biz həmişə hər şeyi doğru edirik*”ində əminlikdir.

Növbəti epiqraf faktiki olaraq Çörçilin fikrini bir qədər fərqli müstəvidə təkrarlayır. Bu fikir məşhur amerikalı yazıçı və rəssam E. Kamminqsə məxsusdur. “*America makes prodigious mistakes. America has colossal faults, but one thing cannot be denied: America is always on the move. She may be going to Hell, of course, but she isn't standing still*”.¹³

Bu diskursun diqqət mərkəzində hərəkət haqqında fikir durur. Hərəkət, iddianın məntiqinə görə, ən yüksək dəyər olaraq bildirilir. Maraqlıdır ki, implisit (gizli) və ya istənilən halda diskursiv şəkildə ifadə olunmayan informasiya iki səviyyədə qurulur. Beləliklə, birinci səviyyədə hərəkətin, işin dəyəri əsaslandırılır. Bu barədə, birbaşa deyilmir, lakin diskurs elə qurulur ki, adresatın özü bu nəticəyə gəlir: amerikalılar hər şeyi pis edir, çoxlu səhvlər edir, onlar cəhənnəmə doğru irəliləyir, amma *onlar bir yeridə dayanmurlar*. Bu, dəyər baxımından kulminasiya nöqtəsini təşkil edən fikrin remasıdır. Sonda yerləşdirilən bu məlumat fikri tamamlayır.

Diskursiv olaraq əsaslandırılır ki, amerikalılar–vətənpərvər xalqdır. Müəllif sadəcə fikir yürütmür, rəqəmləri misal gətirir: 72 %. Amma eyni zamanda onun vətənpərvərliyi necə izah etməsi xarakterikdir, yəni amerikalıların 72%-i ABŞ-ın dünyanın ən yaxşı milləti olduğunu bildirib. İki hal diqqəti özünə cəlb edir. Birincisi, ölkənin və dövlətin millətlə eyniləşdirilməsidir, daha doğrusu amerikalılar deyil, ABŞ gözəl millətdir. Fərz edək ki, bu metonimiyadır və burada amerikalılar nəzərdə tutulur. İkincisi, vətənpərvərlik vətənə sevgi ilə deyil, öz-özünə vurğunluqla əlaqələndirilir. Yəni belə çıxır ki, vətəni sevmək “millətimizin dünyada ən yaxşı millət olduğunu” hesab etmək deməkdir.

İkinci fəslin ikinci yarım fəsli «Amerika diskursunda «vətənpərvərlik» freyminin verballaşması»dır. Bu yarım fəsildə

¹³ Yəni orada.

amerika vətənpərvərliyinin müxtəlif aspektləri əsaslı surətdə təhlil edilir və vətənpərvərlik freyminin tərkib elementləri müəyyən edilir. Bu, ilk növbədə, "müstəqillik", "fərqlər", "ərazilər", "hüquqlar", "qanun", "proteksiya", "güc" və s. haqqında təsəvvürlərdir. Həmçinin qeyd edilir ki, amerika diskursunda vətənpərvərlik freymi vətənə sevgi haqqında adi təsəvvürlərin sərhədlərini aşır və "millətçilik" konseptini əhatə edir. Corc Marşalın: «*America has chosen to be, in many respects to many purposes, a nation*»¹⁴, yəni «*Amerika bir çox cəhətdən özü üçün bir millət seçdi*» sözləri özünü fərqli elan etməyin tarixi əhəmiyyət kəsb edən siyasi addım olduğunu təsdiqləyir. Beləliklə, amerikalıların, Amerika millətinin reallığı haqqında düşüncəsi dərin tarixi-mədəni və tarixi-siyasi təmələ əsaslanır. Erik Sass yazır: «*The fact that it was a conscious choice actually strengthened the new national identity, forever linking «American-ness» with the ideals of freedom and liberty*»¹⁵, yəni «*bunun şüurlu seçim olması faktı milli kimliyi gücləndirdi, onu əbədi olaraq azadlıq və müstəqillik idealları ilə birləşdirdi*», "Amerika vətənpərvərliyi" freyminə "amerikanlıq", "azadlıq", "müstəqillik" kimi mühüm elementləri daxil etdi.

"Amerika vətənpərvərliyi" freymindən danışarkən, köləlik problemindən yan keçmək mümkün deyil. Köləlik Amerika iqtisadiyyatının strukturunu təşkil edirdi, bir çox cənublular köləlik hesabına yaşayırdılar. Digər tərəfdən, Amerika demokratiyasının söykəndiyi, hətta mənəviyyatının bu hadisəni inkar etdiyi prinsiplər onu sivil cəmiyyətdə mümkün və məqbul hesab etmirdi. Cəmiyyətin sivilizasiyasına gəldikdə isə, bu, Amerika mentalitetinin təməl daşlarından biridir. E. Sass bu haqda yazır: «*With growing cohesion came a greater sense of national unity – but the feeling of pride inspired by this new American identity couldn't cover up the deepening divide over slavery*»¹⁶.

¹⁴ Sass E. History of the United States. Mental floss. Introduction / E.Sass. – New York: Harper Collins Publishers, – 2010. – s.1

¹⁵ Yenə orada, –s.48.

¹⁶ Sass E. History of the United States. Mental floss. Introduction / E.Sass. – New York: Harper Collins Publishers, – 2010 – s.72.

Başqa sözlə, küləliyə münasibət milli şüurun artmasından, milli birlik hissindən birbaşa asılıdır. Özlüyündə qarışıq irqi əhalisi olan bu ölkədə milli birlik hissi nadir tarixi hadisədir. Aydındır ki, amerikalıların vətənpərvərlik düşüncəsi küləliyin inkarı əsasında formalaşır.

Amerikalıların ölkənin ərazi bütövlüyünə münasibəti də maraqlıdır. Aydındır ki, vətənpərvərliyi ərazi (torpaq) hissi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. “Vətən”, “yurd” kimi konseptlər hər şeydən əvvəl «ata-baba torpağı»nın koqnitiv xüsusiyyətini önə çəkir. Deməli, vətənpərvərlik də bu koqnitiv əlamət əsasında yaradılır. Amerikalılar üçün ərazi bütövlüyü nisbətən şərti anlayışdır, çünki bu ölkənin ümumiyyətlə heç bir ərazisi olmamışdır. Əgər müstəqillik uğrunda gedən müharibəni başlanğıc nöqtəsi hesab etsək, Amerika ərazisi bu müharibə nəticəsində müstəqillik əldə etmiş ingilis koloniyaları hesab edilməlidir. Bununla belə, tarixi hadisələrin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Amerika vətənpərvərliyi, amerikalıların fikrincə, onlara aidiyyatı olan hansısa ərazilərdən söhbət getdikdə, birmənalı şəkildə özünü bürüzə verir. Bununla bağlı Erik Sass yazır: “*Ludicrous though it was, the incident touched a raw, patriotic nerve in the United States*”¹⁷. Yəni, şübhəsiz ki, amerikalı vətənpərvər olan adresantın özü, vəziyyəti cəfəng və gülünc kimi qiymətləndirir. Lakin bununla yanaşı, o, vəziyyətin gülünclüyünə baxmayaraq, amerikalıların vətənpərvərlik hissələrini alovlandırdığını bəyan edir. Əlbəttə ki, bu gün bu fakta yalnız gülüş doğuran tarixi gülünc hadisələrdən biri kimi yanaşmaq olar. Lakin diskursun dərin təhlili onun bütün ciddiliyini, hətta demək olar ki, fəvqəladə ciddiliyini aşkar edir.

Prezidentlərin bəzi bəyanatları da ABŞ-ın vətənpərvərlik çərçivəsinin formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malikdir, məsələn, Con Kennedinin müraciəti: “*And so, my fellow Americans, ask not what your country can do for you; ask what you can do for your country*”¹⁸. Prezident xalqa müraciət edərək vətənpərvərlik ruhunu nümayiş etdirməyə, millətin gələcəyi üçün məsuliyyət hiss etməyə

¹⁷ Yəni orada, –s.88

¹⁸ Sass, E. History of the United States. Mental floss. Introduction / E.Sass. – New York: Harper Collins Publishers, – 2010 –s.406.

çağırır. Lakin Amerika vətənpərvərlik diskursu "vətənə sevgi" konseptindən kənara çıxır, "millətçilik" və "şovinizm" kimi paradigma anlayışlarını əhatə edir. Məsələn, E.R. Piriev semantik sahənin ətraflı təhlili nəticəsində "Amerika"nı "qüdrətli Amerika", "yeganə fəvqəlgüc", "dünya şerifi", "unikal universal millət", "düzgün demokratiya" və s. kimi anlayışla fərqləndirir¹⁹.

Beləliklə, aparılan təhlil göstərdi ki, məhz «vətənpərvərlik» «Amerika vətənpərvərliyi» freyminin strukturunda və vətənpərvərlik diskursunda bilavasitə Amerika və amerikalılarla əlaqəlidir. Freym özündə "millətin birliyi", "azadlıq", "müstəqillik", "milli müstəsna-lıq", "silah", "dürüstlük", "vicdanlılıq", "ölkəyə görə məsuliyyət", "sadiqlik", "ticarətə himayədarlıq", "milli maraq", "inamsızlıq", "əzəmət", yəni "vətənə məhəbbət" kimi konkret elementləri birləşdirir ki, bu da amerikalılar üçün mücərrəd anlayış deyil. Amerika mentalitetini səciyyələndirən dünya mənzərəsindəki bu sevgi konkret konfigurasiyalarda reallaşır və müəyyən konseptual sahələri təşkil edir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə "Rus və Azərbaycan vətənpərvərlik diskurslarında "vətənpərvərlik" freymin strukturu və ifadə vasitələri" adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. Üçüncü fəslin birinci yarımfəslə «Rus diskursunda «vətənpərvərlik» freyminin verballaşması» adlanır.

Bu yarımfəsildə freymin strukturunun formalaşması qədim rusların vətənpərvərlik dastanı olan «İqor polku haqqında dastan»ın təhlili və D.S.Lixaçovun²⁰ bu əsərə yazdığı ön sözlə başlayır ki, bu təhlilin nəticəsində «rus torpağı», «mülkiyyət», «vəhşi qıpçaqlar» və s. kimi elementlər müəyyən edilir. Eləcə də sovet ədəbiyyatından tutmuş mühacir ədəbiyyatına kimi müxtəlif növ ədəbiyyatlar təhlil edilir, tamamilə birmənalı olaraq şovinizm və millətçiliklə bağlı olan rus «vətənpərvərlik» freyminin sərhəddi açılır. Q.P.Fedotovun «Rusiya mövcud olacaqmı?» məqaləsi də buna bariz nümunə ola bilər. Məqalədə qeyd edilir ki, sovet dönəmində mühacirətdə olan

¹⁹ Пирив, Э.Р. Семантическое поле «Америка» в азербайджанском и русском языках. Кітаб аламі. – Баки: – 2005. – s. 253

²⁰ Слово о полку Игореве: /– Москва: Художественная литература, –1983. – 222 с.

vətənpərvərlər üçün Rusiya yalnız Rusiya imperiyasının sərhədləri daxilində mövcud idi.

Buna görə də Q.P.Fedotov Rusiyanın mövcudluğu ilə bağlı sual qoyarkən məhz özünün tərki etdiyi o böyük ölkəni nəzərdə tutur. Bu mənada müəllifin, ölkənin adının məhv edilməsi ilə bağlı mülahizələri son dərəcə simptomatikdir. O yazır: *“Çoxları təhlükəni görmür, ona inanmır. Mən simptomları göstərə bilərəm. Ən həyəcanlı – mistik baxımdan mühüm olan – Rusiyanın adının unudurulmasıdır. Hamıya məlumdur ki, dörd hərfdən ibarət SSSR sözündə onun adına da eyham vurulmur, bu dövlətin yaranması dünyanın istənilən yerində təsəvvür edilə bilər”*.²¹ Bu mülahizənin əhəmiyyəti ondadır ki, Q.P.Fedotov burada düşüncə baxımından gərginlik yaradır.

«Rus vətənpərvərliyi» freymi üçün böyük xalqın kiçik xalqlara göstərdiyi xeyirxahlıq düşüncəsi son dərəcə xarakterikdir. Rus vətənpərvərlik şüuru, rus xalqının kiçik xalqları fəth və zülm etmədiyinə, əksinə, onlara mərhəmət göstərdiyinə, onlara mədəniyyət, adət və ənənələrinin aşılmasına inam üzərində formalaşır. Bununla yanaşı Q.P.Fedotovun bu kiçik xalqların nankorluğundan inciməsi təbii bir haldır. Aydın ki, bir-biri ilə bağlı olan bu iki hissə ruslarda vətənpərvərlik hissini oyadır ki, bu da vətənpərvərlik diskursunun əsas fraqmentini təşkil edir.

Burada müəllifin istifadə etdiyi leksik-semantik vasitələrə də diqqət yetirmək məqsədəuyğundur. Məsələn, Q.P.Fedotov «xəstəlik», «separatizm», «ziyalılıq», «yarıziyalılıq», «xalq» və s. kimi konseptləri bir sırada birləşdirir. Məqalədən götürülmüş bir fraqmentə diqqət yetirək: *“Hələ Rusiyaya nüfuz etməyən, ziyalı düşüncəsinin yeni xəstəliyi hesab edilən bu simptomlardan uzaqlaşmaq olar. Lakin heç kim Rusiyanın bədənini parçalayan separatizmin, təhlükəli olduğunu inkar etməyəcəkdir. İnqilabın on bir ili ərzində onun zəifləmiş bədənində onlarla milli düşüncə yarandı, inkişaf etdi və möhkəmləndi. Onlardan bəziləri artıq*

²¹ О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья : Н.А.Бердяев и др. / Сост.: М.А.Маслин. – Москва: Наука, – 1990. – с. 450.

qorxunc qüçə malikdir. Dünən yarım vəhşi olmuş hər bir kiçik xalq, artıq öz rus müəllimlərini qovan yarızıyalı kadrlar seçir".²²

Burada, bütün qeyri ruslar üçün cılızlaşdırılmış üslub və alçaldılmış fikir diqqəti cəlb edir. *Millətçik* sözü xarakterikdir. Rus vətənpərvərlik diskursunda bu sözün arxasında əsas, fon məlumatlar dayanır. Bu kontekstdə geniş yayılmış «papaqla qovarıq» şüarı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi, bu şüar Rusiyada istənilən müharibələrin başlanğıcında həmişə aktual olub. Aydın ki, bu şüarın arxasında rusların digər xalqlar üzərində şəxsi və hər şeydən əvvəl fiziki üstün olma düşüncəsi durur. Bu, böyük bir xalqın düşüncə və özünüdərkidir. Q.P.Fedotov əksinə rusların azlıq təşkil etdiyindən incikliklə danışır. Ruslar azlıq təşkil edir, lakin gələcəkdə hətta azlıq təşkil etsələr belə, onlar digər xalqların əksəriyyətini "mədəniləşdirə" bilmişlər.

Aparılan təhlil «rus vətənpərvərliyi» freyminin özəyini təşkil edən aşağıdakı elementləri fərqləndirir. Tədqiq olunan mətnlərin əsasında –«*təmiz*», «*xristianlıq*», «*üçüncü Roma*», «*bütün slavyanların himayədarı*», «*pravoslavlıq*», «*xüsusi missiya*», «*Şərqə qarşıdurma*», «*İslama qarşıdurma*», «*ittifaq*», «*böyük iztirab*», «*yəhudilərə qarşıdurma*», «*Rusiya–təcavüz obyekt*», "*bütün düşmənlər*", "*hamı Rusiyanı parçalamaq istəyir*", "*rus xalqı-Allaha inananlardır*", "*Qafqaz*", "*Ukrayna*", "*Ari irsi*", "*bütün xalqlar nankordur*", "*Rusiyanın hər şeyə hüququ çatır*" və s.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslə «Azərbaycan diskursunda "vətənpərvərlik" freyminin verballaşması» adlanır. Bu yarım fəsildə Azərbaycan vətənpərvərliyinin mənşəyi və taleyi araşdırılır. Azərbaycan vətənpərvərlik diskursu XIX əsrin sonlarında formalaşmağa başladı. Azərbaycan tarixi və vətənpərvərlik tarixinin bu dövrünə çoxlu sayda əsərlər həsr olunmuşdur. Belə ki, onun formalaşması pantürkizmlə ayrılma fonunda «şəxsi sima»-nı əldə etmə cəhdləri ilə bilavasitə bağlıdır. Məsələn L.O.Vəzirova göstərir ki, "*Azərbaycanın muxtariyyəti*» kitabına əsaslanaraq iddia etməklər ki, hətta özünün həyat və yaradıcılığının ən qızğın dövründə

²² О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья : Н.А.Бердяев и др. / Сост.: М.А.Маслин. – Москва: Наука, – 1990. – с. 451.

Yusif Vəzir ümumi turançılıq ideologiyasından uzaq olmuşdur, milli müstəqillik məfkurəsi onu həmişə ruhlandırmışdı"²³. Növbəti qeyd onu təsdiq edir ki, Azərbaycan vətənpərvərliyi təkcə Çəmənzəminlini deyil, bütün müsavətçilərin məfkurəsini səciyyələndirirdi: *"Müsavətçilərin muxtariyyət tələbi tezliklə müstəqillik tələbi ilə dəyişir"*²⁴.

Müsavət Partiyasının məhz bu fəaliyyəti dövrü Azərbaycan tarixində xüsusi bir mərhələni təmsil edir. Müsavətçilər bir tərəfdən Azərbaycan xalqının mənəvi və maddi tarixinin vəhdət halında unikallığını və təkrarsızlığını başa düşdükələrindən, digər tərəfdən milli suverenliyin əldə edilməsinin zəruriliyini anladıqlarından, məhz onların yaratdığı ictimai-siyasi diskursu vətənpərvərlik diskursunun başlanğıcı kimi səciyyələndirmək olar.

"Vətənpərvərlik" freymindən danışarkən, hələ də nostalji hisslərini tam itirməmiş Güney Azərbaycanda azərbaycanlıların milli azadlıq hərəkatı üzərində qısaca dayanmaq məqsəduyğundur. Q. M. Həsənovun "İran gündəliyi (1944-1946-cı illər)"adlı kitabı buna bariz nümunədir. Bu kitabın materiallarına və tarixi məlumatlara görə, Cənubi Azərbaycanda "vətənpərvərlik" freyminin yalnız XX əsrin deyil, həm də çoxəsrlik tarixin hadisələrini özündə ehtiva etdiyini təxmin etmək olar. Hətta XX əsrdən danışsaq belə, o zaman əsrin əvvəllərində baş vermiş Məşrutə inqilabını (İran Konstitusiyaya inqilabı), eləcə də Səttarxananın fəaliyyətini mütləq yada salmaq lazımdır. Azadlıq və insan hüquqları uğrunda mübarizə aparan bu döyüşçünün adı vətənpərvərlik freymi məkanında əsas əlamətlərdən birinə çevrilir. Beləliklə, "vətənpərvərlik" freymi təkcə sırf milli və ya milli azadlıq hərəkatının elementlərini deyil, həm də sırf siyasi amilləri özündə ehtiva edir.

Burada freymlərlə və xüsusilə "vətənpərvərlik" freymi ilə bağlı daha bir məqamı da qeyd etməliyik. Bu bayraqa ilə bağlıdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixində ən görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olmuş M.Ə. Rəsulzadənin *"Bir kərə yüksələn bayraq bir daha*

²³ Vəzirova, L. Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin publisistikası / L.Vəzirova. –Bakı: Nərgiz-P, – 2003. – s.135.

²⁴ Yəne orada, – s.136.

enməz"²⁵, vaxtı ilə Azərbaycan İstiqlal Hərəkatının şüarı olmuş bu ifadə bu gün də vətənpərvərlik ruhunda səslənən şüarlardandır. Bu cür ifadənin janrını müəyyən etmək belə çətindir, lakin aydındır ki, bu boş şüar deyil.

Müvafiq olaraq, Azərbaycan xalqının dünya mənzərəsində "vətənpərvərlik" konsepti *konstitusiya, insan hüquqları, millətin hüquqları, ana dili, bayraq, hörmət* və s.kimi leksemlərlə, söz birləşmələri ilə ifadə olunur ki, bunlar da freymin elementləri hesab olunur.

Şübhəsiz ki, müasir dövrdə "vətənpərvərlik" freymi Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin nitq və fəaliyyətlərində formalaşmış və tamamlanmışdır. Onun, dilimiz *türk dili* deyil, *Azərbaycan dili* adlandırılmalıdır fikiri milli ləyaqət ideyasını ortaya qoyur. Onun bütün çıxışlarında ilk növbədə "ləyaqət" konsepti reallaşır. Bu gün onların bir çoxu qanadlı ifadələrə çevrilib. Məsələn, "*Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam*", "*Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir*"²⁶ və s. Bu yarımfəsildə "müstəqillik", "ənənə", "milli", "dövlətçilik", "yad", "1918", "inkışaf", "məsuliyyət", "nailiyyət", "Azərbaycan Demokratik Respublikası", "mübarizə", "20 Yanvar", "ərəzi bütövlüyü" və s. kimi müvafiq nüvələrdə ifadə edilən freymin təhlili aparılmışdır.

Tarixi inkışafın indiki mərhələsində "vətənpərvərlik" freyminin inkışafında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 44 günlük Vətən Müharibəsi zamanı vətənpərvərlik freymini zənginləşdirən müraciətləri qeyd-şərtsiz rol oynamışdır: "*Bu müharibə bütün dünyaya Azərbaycan xalqının nə qədər böyük xalq olduğunu göstərdi – yenilməz xalq, dəmir iradəli xalq, müzəffər xalq, müzəffər ordumuz! Fəxr edirik xalqımızla, ordumuzla!*", "*Xoşbəxtəm ki, biz öz Vətənimizə, doğma Qarabağımıza qayıdırıq, Qarabağımızın tacı olan Şuşaya qayıdırıq və bu torpaqlarda əbədi*

²⁵ Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan cümhuriyyəti / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Elm, – 1990. – 116 s.

²⁶ Əliyev, H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Birinci kitab: iyun, –1993 – may, 1994 / H.Ə.Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – 1997. – 612 s.

*yaşayacağıq! Bundan sonra heç kim bizi o torpaqlardan tərpadə bilməz! "Garabağ Azərbaycandır və nida" ifadəsi artıq bizim qələbəmizin rəmzi idi...", "Biz böyük xalqıq! Biz məğrur xalqıq! Biz yenilməz xalqıq!"*²⁷

Bu materialın təhlili "vətənpərvərlik" freyminin strukturunu təşkil edən bir sıra fundamental elementlərin - "ərazi bütövlüyü", "dəmir yumruq", "şəhid", "Şuşa", "Xarı bülbül", "8 noyabr", "tarixi qələbə" və digərlərinin üzə çıxarılmasına təkan verdi. Şübhəsiz ki, H. Əliyev və İ.Əliyevin vətənpərvərlik diskursuna verdiyi töhfələr ayrıca bir tədqiqat mövzusu olmalıdır.

Sonda dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn əsas nəticələr və ümumiləşdirmələr təqdim olunur.

1. Hər iki termin, yəni "anlayışlar" və "konseptlər" eyni məntiqi və intellektual kateqoriyanı ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Deməli, anlayış termini konsept terminindən fərqlənir. Lakin konseptlə xalqın, etno dil kollektivinin təsəvvürlərinə uyğun olan mental vahidi, bu və ya digər gerçəkliyi və bu xalqın dilində formalaşmış və onun psixoloji görünüşünü müəyyən edən dünyanın mənzərəsinin mühüm bir fraqmentini anlamaq lazımdır. Konsept dil daşıyıcılarının kollektiv təfəkkürünü səciyyələndirdiyindən o, bizə verballaşma adlanan dil vahidlərinin strukturunda ortaya çıxır.

2. Freym konseptdən onunla fərqlənir ki, o, haqqında söhbət gedən vəziyyətin bütün aspektlərini ehtiva edir. Aparılan təhlil göstərir ki, freymin konseptdən fərqi ondan ibarətdir ki, freym yalnız bu və ya digər şəkildə veribalizə edilə bilənləri deyil, həm də konsituasiyanın bir çox təfərrüatlarını, yəni nitqin sərhəddən kənar mühitini də əhatə edir. Dilçinin həm konsepti, həm də freymi mətnə görə mühakimə etməsi də vacibdir.

3. Vətənpərvərlik diskursu və "vətənpərvərlik" freymi onun obyektinə çevrilmiş dillərin və ölkələrin tarixinə tam uyğun gəlir. Bu, "vətənpərvərlik" freyminin tarixi-mədəni xarakter daşdığını göstərir. Freymin linqvistik tədqiqi yalnız onun tərkib hissələrini deyil, eyni zamanda onların linqvistik mənalarnı etnik və ya milli

²⁷ Əliyev, İ.H. Zəfər yolu: çıxışlar, müsahibələr, tvitlər / İ.H. Əliyev. – Bakı: Qanun nəşriyyatı, - 2020. – s.50.

təfəkkür kontekstində izah edir. Əgər linqvistik tədqiqatlar öz vəzifələrindən və təhlil metodlarından kənara çıxmırsa, o zaman freymin strukturunda bu və ya digər konseptlərin mövcudluğunu izah etmək çətin ki, mümkün olsun.

4. Amerikanın "vətənpərvərlik" freyminin strukturunda "böyüklük" konsepsiyası xüsusi yer tutur. Amerikalıların vətənpərvərlik şüuru mahiyyətcə amerikalıların hər şeyin "daha çox" və "daha yaxşı" olması ideyası ətrafında qurulub. Qeyd edək ki, "vətənpərvərlik" və "şovinizm" arasındakı sərhədləri qarışdıran Amerika "vətənpərvərlik" freyminin strukturunda məhz "böyüklük" konsepsiyasıdır. Postsovet dövründə Amerikanın vətənpərvərlik diskursu "vətənpərvərlik" freyminin amorfluğunu və "vətənpərvərlik" konseptinin "böyük dövlət şovinizmi" və "millətçilik" konseptləri ilə obyektiv uyğunluğunu aydın şəkildə nümayiş etdirdi. Əgər "millətçilik" konseptinin əsas koqnitiv əlaməti "eksklüzivlik" faktorudursa, o zaman Amerikanın və amerikalıların eksklüziv bir hal kimi özünü dərk etməsi Amerikanın dünya mənzərəsinin prioritet elementini təşkil edərdi.

5. XX əsrdə rus və ya rus "vətənpərvərlik" freymi "böyük Rusiyanın bolşeviklər tərəfindən məhv edilməsi" ideyası ətrafında formalaşmışdır. Rusiyanın müasir siyasi diskursu "Rusiya, "rusiyalı" və "rus" anlayışlarını diferensiaslaşdırır. Bundan başqa, "rus" anlayışının "Rusiya" anlayışı ilə və müvafiq olaraq "rus adamı" anlayışının "rusiyalı" anlayışı ilə əvəzlənməsi tendensiyası mövcuddur. Belə bir əvəzətmənin ideoloji əsası Rusiyada yaşayan bütün xalqları "böyük Rusiya" ideyası ətrafında birləşdirmək istəyidir. Beləliklə, "rus vətənpərvərliyi" "Rusiya vətənpərvərliyi" ilə əvəzlənir. Bu tendensiyanın fonunda rus vətənpərvərliyinin özü getdikcə daha çox millətçiliyi xatırladır. Tədqiqat işində, vətənpərvərlik diskursları müasir Rusiyada irqçi və misantropik xarakter daşıyan yüzlərlə millətçi və nasist təşkilatların mövcud olduğunu açıq şəkildə göstərdi.

6. Sovet dönəmində "rus vətənpərvərliyi" freymi "Sovet vətənpərvərliyi" freymi ilə əvəz olunur. Bununla belə, "böyük rus xalqı" və "böyük qardaş" kimi standartların sabitliyi rus vətənpərvərlik şüurunun formalaşmasında yeni mərhələnin olduğunu açıq şəkildə

göstərir. XIX əsrdə olduğu kimi, rus mühacirləri rus vətənpərvərlik şüurunun inkişafında müstəsna rol oynadığı zaman və buna müvafiq olaraq rus "vətənpərvərlik" freyminin formalaşmasında vətənpərvərlik diskursu rusların şüurunun bu istiqamətdə formalaşmasına yönəldilmişdir. Beləliklə, rus vətənpərvərlik ideyası ilkin olaraq Rusiyanı və rus xalqını dünyadakı rolu haqqında təsəvvürlərlə birləşdirildi.

7. Tədqiqat XX əsrdə "vətənpərvərlik" freyminin formalaşmasında rus filologiyasının xüsusi rol oynadığını göstərdi. "Vətənpərvərlik" freyminin formalaşmasında tək cə "İqor polku haqqında dastan"na həsr olunmuş dilçilik əsərləri deyil, həm də qeyri-rus dilçiliyində bu dastanın dərk olunmasına münasibət və onun haqqında ədəbiyyat müstəsna rol oynamışdır. Xüsusilə, O. Süleymenovun "Az-Ya" kitabı ötən əsrin son rübündə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Rus dilçilərinin O.Süleymenovun kitabına reaksiyası rus vətənpərvərlik xarakterinin, xüsusən də "vətənpərvərlik" freyminin formalaşmasına böyük töhfə verdi.

8. Azərbaycanda vətənpərvərlik diskursu, XIX əsrin sonlarında ümumrusiya azadlıq hərəkatının formalaşmağa başladığı bir dövrə təsadüf edir. Ola bilsin ki, bu xronologiya təxminidir, lakin ictimai-siyasi və tarixi-mədəni hadisələrə uyğundur. Tədqiqatda qeyd olunduğu kimi, birincisi, Azərbaycanda ümumi ərəb-müsəlman düşüncə tərzindən ayrılma prosesi gedirdi, ikincisi isə milli dövlətin yaradılmasına can atılırdı. Bütün bunların fonunda İsmayıl bəy Qaspralı, Əhməd bəy Ağayev, Yusif Akçur və onların silahdaşlarının yaradıcılığından qaynaqlanan Azərbaycan və ümumtürk vətənpərvərliyi arasında fərq o qədər də böyük deyildi. Əslində, Azərbaycan vətənpərvərliyi və ona müvafiq olaraq "vətənpərvərlik" freymi siyasi hadisələrlə – 1918-1920-ci illərdə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranmasına, adekvat şəkildə formalaşır. Azərbaycan vətənpərvərliyinin formalaşmasında M.Ə.Rəsulzadənin əsərləri xüsusi rol oynamışdır. "Vətənpərvərlik" freyminin strukturunda ən mühüm element - "Azərbaycanın müasir tarixi", "Azərbaycan şairi Nizami" və s. kimi kitablarda - elə "Azərbaycan" konseptinin özüdür.

9. Sovet dönəmində vətənpərvərlik diskursu və ona müvafiq olaraq "vətənpərvərlik" freymi "Sovet vətənpərvərliyi" freymi ilə əlaqələndirilir. Rus vətənpərvərliyi kimi, Azərbaycan vətənpərvərliyi də gizli iş şəraitinə və mühacirliyə keçir. Ötən əsrin sonlarında artıq ikinci dərəcəli xarakter daşıyan, nə siyasət, nə də tarixi-mədəni reallıqlar baxımından maraq doğurmayan musavat diskursu yaranır. Azərbaycan xalqının ümummilliyet lideri H.Ə. Əliyev yeni postsovet dövründə əsl vətənpərvərlik diskursunun təşəbbüskarı kimi çıxış edir. Məhz onun çıxışlarında "azərbaycançılıq" – müasir Azərbaycanın fundamental ideyası formalaşır ki, bu da öz əhəmiyyətini ən müxtəlif səviyyələrdə büruzə verir.

10. Aparılan tədqiqat geniş perspektivlərə malikdir. Tədqiqat işində toxunulan aspektlərin hər biri xüsusi və ayrıca tədqiqat obyektinə ola bilər. "Vətənpərvərlik" freyminin sistemli və kompleks şəkildə tədqiqi, bir tərəfdən, onun "nasizm", "millətçilik", "faşizm", "şovinizm" freymləri ilə vahid paradıqmada təhlilini, digər tərəfdən, mətnlərin maksimal həcmi nəzərdə tutur. Beləliklə, vətənpərvərlik, patriotizm terminlərinin özləri yalnız bir sıra əlaqəli hadisələrin şərti təyinatlarına çevrilir. Yalnız freymlərin ciddi tədqiqi ictimai-siyasi və tarixi-mədəni faktların konkretləşdirilməsinə kömək edə bilər. Beləliklə, yalnız lingvistik təhlil mədəniyyət tarixinin faktlarını düzgün qiymətləndirməyə və ictimai şüurun formalaşmasına yönəlmiş yeni diskursiv təcrübələri təşkil etməyə imkan verəcək.

11.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Фрейм «патриотизм» в русском дискурсе // Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı: – 2014, – s.358-361.

2. Неоднозначность фрейма «патриотизм» в современном английском языке // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015. № 6, – s.36-39.

3. О вербализации фрейма «патриотизм» в американском дискурсе // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, – 2016. № 3(33), – s.15-20.

4. О дифференциации понятий «фрейм» и «концепт» в современном языкознании // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016.

№ 9, – s.104-111.

5. The Frame as a Special Type of Structural and Substantive Concept // Theory and Practice in Language Studies, – 2016. vol. 6, №11, – pp. 2087–2091.

6. О вербализации фрейма «патриотизм» в русском дискурсе // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. № 14, – s.230-236.

7. Роль Гейдара Алиева в формировании фрейма «патриотизм» в современном азербайджанском дискурсе // – Bakı: Tağıyev oxuları, – 2017. № 2, – s. 86-90.

8. М.Ə.Рəsulzadə və Н.М.Нəsənovun əsərlərində “Azərbaycan vətənpərvərliyi” freyminin verbalizasiyası // – Bakı: Tədqiqlər, – 2017. № 5, – s. 96-105.

9. Концепт «патриотизм» в речах Гейдара Алиева как элемент формирования современного патриотического дискурса // Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanca hakimiyyətə gəlməsinin 50 illiyinə həsr olunan “Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri” mövzusunda respublika konfransı, – Bakı: – 24 oktyabr– 2019, – s.79-81.

10. Фреймы как когнитивные модели национально-языковой картины мира // Материалы 21-ой международной научно-практической конференции “Advances in Science and Technology”, – Москва: – 15 декабрь –2019, – с.63-65.

11. Prezidentin çıxışlarında vətənpərvərlik hissənin təənnümü // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2023. № 1, – s.64-70.

Dissertasiyanın müdafiəsi 14 noyabr 2023-cü il tarixində saat 11⁰⁰da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 7 iyul 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 03.07.2023

Kağız formatı: 60x84 16\¹

Həcm: 41 801

Tiraj: 30